સ્કન્ધ બારમો:આશ્રય

સ્કન્ધનો અર્થ:

એકત્રીસ અધ્યાયોથી અગિયારમા સ્કન્ધમાં સાધન સહિત મુક્તિનું નિરૂપણ કર્યું, અને સર્ગ (ત્રીજા સ્કન્ધ)થી આરમ્ભી ભગવાન્‌ની નવ સમ્પૂર્ણ લીલાઓનું વર્ણન કર્યું. તે નવ લીલાઓથી શુદ્ધ થતાં આશ્રય પ્રાપ્ત થાય છે. તે આશ્રય બારમા સ્કન્ધમાં તેર અધ્યાયોથી જણાવવામાં આવે છે. આશ્રય પાંચ પ્રકારનો હોવાનો નિર્ણય આ સ્કન્ધમાં કરેલો છે. બીજા સ્કન્ધમાં તે ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે૧-૨

પ્રકરણો:

૧.પહેલાં કહેલી નવ લીલાઓથી જેનો પરમ અર્થ જણાવેલો છે તે આશ્રય. ૨।૧૦।૨માં આશ્રયનું આ લક્ષણ કહેલું છે. દશમી લીલા આશ્રયનું શુદ્ધ અથવા બરાબર જ્ઞાન થાય તે માટે સર્ગ વગેરે પહેલી નવ લીલાઓનાં લક્ષણ કહેલા છે, તેથી સર્ગ વગેરે નવ લીલાઓનાં લક્ષણથી જે જાણવામાં આવે તે આશ્રય, એમ પહેલા પ્રકારનો આશ્રય કહ્યો.

૨.સૃષ્ટિના લય વગેરે જે કરે છે તે આશ્રય (આશ્રયનું આ લક્ષણ ૨।૧૦।૭માં કહેલું છે. જેમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે તે આશ્રય. તેને ‘પરબ્રહ્મ’ તથા ‘પરમાત્મા’ કહે છે બ્રહ્મસૂત્રમાં ૧।૧।ર સૂત્રમાં ભગવાન્ જગત્‌ના કર્તા હોવાનું અને ૧।૧।૩માં જગત્‌નું ઉપાદાનકારણ હોવાનું કહેલું છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં પણ ૧।૧।૧માં ભગવાન્; જગત્‌ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કરનાર અને જગત્‌નાં ઉપાદાનકારણ હોવાનું કહેલું છે. તેથી) જગત્‌ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જેનાથી થાય છે તે આશ્રય. આ બીજા પ્રકારનો આશ્રય કહ્યો.

૩.આધિભૌતિક વગેરે ભેદોના દ્દષ્ટા (જોનાર, જાણનાર) તે આશ્રય. (૨।૧૦।૮-૯માં આશ્રયનું આ લક્ષણ કહેલું છે. ‘‘આ જે આધ્યાત્મિક પુરુષ છે તે; તે આધિદૈવિક જ છે, જેની અંદર તે બન્નેનો ભેદ જણાય છે તે આધિભૌતિક પુરુષ છે. જ્યારે તે ત્રણમાંનો એક પણ ન હોય ત્યારે બીજા એકનું પણ આપણને જ્ઞાન થતું નથી. તે ત્રણેને જે જાણે છે તે પોતાના આધારનો આધાર આત્મા છે’’. તેથી આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એ ત્રણને જાણે તે આશ્રય. આ આશ્રયનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો).

સર્વની અંદર રહેલ અને ઉત્તમ હોય તે આશ્રય, (ત્રીજા પ્રકારના આશ્રયના લક્ષણમાં તેને ‘‘પોતાના આધારનો આધાર’’ કહેલ છે. ‘પોતાનો’ એટલે પુરુષોત્તમનો આધાર જે અક્ષર, તેનો પણ આધાર એવો તેનો અર્થ છે. જીવાત્માઓ જ્ઞાનવાળા છે, આધ્યાત્મિક વગેરે ત્રણે ભેદને જાણનારા આત્મામાં રહેલા અન્તર્યામીઓ છે, જ્યારે અક્ષર પોતાની સિવાયના ત્રણે ભેદને જાણનાર પણ છે અને આત્મા પણ છે. તેથી અક્ષર ‘આશ્રય’ નથી એમ જણાવવા પોતાના આધાર ના આધાર એમ કહેલું છે. તે ‘‘સર્વની અંદર રહેલા’’ છે એમ જે શ્રુતિઓના સમ્બન્ધમાં બ્રહ્મસૂત્ર ૧।૧।૧૧ થી ૧।૧।૧૮ સુધીનું આનન્દમય અધિકરણ કહેલું છે તે શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે. આ આનન્દમય સર્વની અંદર રહેલ પાંચમો કોશ છે. વળી ‘‘બ્રહ્મ જાણનાર ઉત્તમને પ્રાપ્ત કરે છે’’ એ શ્રુતિમાં અને ‘‘ઉત્તમ પુરુષ તો બીજા ‘પરમાત્મા’ કહેવાતા છે’’ ભગ.ગીતા૧૫।૧૭, એ સ્મૃતિમાં ‘ઉત્તમ’ કહેલ પણ તે છે. ઉપર જે ‘આશ્રય’ નાં ત્રણ લક્ષણો કહ્યાં, તે લક્ષણોથી જણાવાતા પુરુષને જણાવવા ‘સર્વની અંદર રહેલ’ અને ‘ઉત્તમ’ એમ કહેલ છે૩

એ પ્રમાણે રૂઢિનો આદર કરી, શુકે બીજા સ્કન્ધમાં આશ્રયનાં ત્રણ લક્ષણો કહેલાં છે. તે ઉપરાંત લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ છે તેનો પણ સ્વીકાર કરીને આ સ્કન્ધમાં બીજા બે આશ્રયના પ્રકાર કહેલા છે:

૪.શબ્દના રસનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર વેદ અને
૫.અર્થના રસનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર ભગવાન્ પણ આશ્રય છે.

(લોકમાં સાહાય્ય કરનાર ઉપર તથા રક્ષણ કરનાર ઉપર આધાર રાખવામાં આવે છે, અને તેમને આશ્રય કહેવામાં આવે છે, તે પ્રસિદ્ધિનો સ્વીકાર કરીને આ બારમા સ્કન્ધમાં બીજા આ બે પ્રકારના આશ્રય કહેલા છે, તે છેવટના ૬ અધ્યાયોનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થશે.). સર્વ મનુષ્યો વેદનો જ આશ્રય કરીને નભે છે, જ્યારે કેટલાક જ વેદ સાથે હરિનો પણ આશ્રય કરીને નભે છે અને કેટલાક જ એકલા (સઙ્ગરહિત ઉદાસીન) હરિનો આશ્રય કરીને નભે છે. (તેથી લોકમાં શબ્દ અને અર્થની જુદાઈ ને લીધે બે પ્રકારનો આશ્રય જોવામાં આવતો હોવાથી આ અધ્યાયમાં શબ્દના રસના સ્વરૂપનો અને બે પ્રકારના અર્થના રસના સ્વરૂપનો આશ્રય પણ કહેલ છે)૪-૫।।

પ્રકરણ ૧. અધ્યાય ૧-૨-૩ઃ
તે પૈકી પહેલા પ્રકારનો આશ્રય કહ્યો તેનું સ્વરૂપ આ સ્કન્ધમાં પહેલા ત્રણ અધ્યાયોથી સ્પષ્ટ વર્ણવેલું છે. જેમની સર્ગ વગેરે નવ લીલાઓ કહેલી છે, તે શુદ્ધ પુરુષોત્તમ છે. વધારામાં બાર અઙ્ગવાળા તે પુરુષોત્તમ સર્વ પ્રાણીઓના આશ્રય (આધાર) છે. તેથી તેમને તેરમા (બાર અઙ્ગો અને તેરમા અઙ્ગી પુરુષોત્તમ) કહેલા છે. સ્કન્ધનો અર્થ આને જાણવો. તેથી આ સ્કન્ધના તેર અધ્યાયો છે૫।।-૭।।

પહેલા ત્રણ અધ્યાયોથી આ સ્કન્ધમાં તે જ અર્થ કહેલો છે. ૧૨।૩।૧૪માં રાજાઓની કથાઓને ''વાણીની વિભૂતિઓ'' કહી, તેથી તે પુરુષોત્તમ પોતાથી જુદા બધા આશ્રય(આધાર)નો ઉચ્છેદ કરનારા હોવાનું કહેલું છે. (એ શ્લોકમાં શુક પરીક્ષિતને કહે છે કે લોકમાં પોતાનો યશ વિસ્તારીને જે રાજાઓ ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત થયા છે, તેમની આ ભાગવતમાં કહેલી કથાઓ, ભગવાન્‌નું જ્ઞાન થાય અને સંસારમાં વૈરાગ્ય થાય તે માટે તને કહેલી છે. તે કથાઓ વાણીની વિભૂતિરૂપ છે. ભગવાન્‌ની વિભૂતિના સમ્બન્ધવાળી હોવાથી ભગવાન્‌ના વર્ણનના અઙ્ગરૂપ છે. શુકે એ પ્રમાણે કહ્યું, તેથી ભગવાન્ પોતાથી જુદા સર્વ આશ્રયનો ઉચ્છેદ કરનારા છે, તેમના સિવાય બીજો કોઈ આશ્રય છે જ નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભગવાન્ અંકુશરહિત સર્વના આધાર છે અને સર્વને નભાવનાર છે. ૧૨।૩।૧૫માં ''શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવા ઈચ્છનારે'' એમ કહ્યું, તેથી તે સર્વના આશ્રય પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને તેમને ''ઉત્તમ પુરુષોથી ગુણાનુવાદ કરાતા'' કહ્યા, તેથી તે સધર્મક (ગુણી) હોવાથી તે જ આશ્રય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ગીતા૧૫।૧૮ થી પણ આવો જ નિશ્ચય થાય છે. તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ આશ્રય છે૭।।-૮।।

અધ્યાય ૧-૨.લોકનો તથા ધર્મનો નાશઃ
લૌકિક પુરુષોનો આશ્રય લોક હોય છે. (લૌકિક પુરુષ પ્રાકૃત હોય છે તેઓનો આશ્રય પ્રવાહરૂપ લોક છે, કારણ કે તેઓ લોક ઉપર નભનારા છે). તે લોકનો હાલ કલિયુગમાં નાશ થયેલો છે. (''પ્રવાહધર્મ તો હજી જોવામાં આવે છે, છતાં તેનો નાશ થયેલ કેમ મનાય?'' એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે લોકો બધા શૂદ્ર થઈ ગયા છે. અ.૧।૩૬-૪૩. અ.૨।૧-૧૧ પ્રાકૃત પુરુષોથી જરા સારા પુરુષો હોય) તેવા લૌકિક પુરુષોનો આશ્રય ધર્મ હોય છે. તે ધર્મનો પણ હાલ નાશ થયેલો છે. અધર્મ પૂરેપૂરો થવાને લીધે ધર્મનો પણ નાશ થયેલો છે (૧૨।૨।૧૨-૧૬) એમ જાણવું. તેથી પહેલાં જે લોક અને ધર્મ; લોકોના આશ્રય હતા તેમનો નાશ થતાં, શ્રીકૃષ્ણ જ આશ્રય હોવાનો નિર્ણય થાય છે. (પરીક્ષિતે કલિના દોષોનો નાશ કરવાનો ઉપાય શુકને પૂછ્યો અ.૩।૧૬. તેનો ઉત્તર શુક આપે છે, તેમાં ભગવાન્ જ નભાવનાર હોઈ આશ્રય છે એમ જણાવેલ છે. શ્લો.૪૫-૫૨). ૧.ભગવાન્‌ની યોગ્ય પૂજા વગેરે કરવાથી ૨.તેમનાં નામોનાં શ્રવણથી તથા ૩.કીર્તનથી (પુરુષ દોષરહિત થાય છે). એ ત્રણ સાધન કરવાથી કલિયુગના પૂર્વ અર્ધભાગમાં મનુષ્ય દોષરહિત થાય છે અને ગુણો પણ પ્રાપ્ત કરે છે. તેવી રીતે કલિયુગના પાછલા અર્ધભાગમાં તે સાધનોથી ભગવાન્ તેના

આશ્રય(આધાર) થઈ રહે છે. કલિ પૂરો થતાં સુધી ભગવાન્ જો રાહ જુએ (અને દયા ન કરે), તો પછી કલ્કિનું પ્રાકટ્ય થશે. (અ.૨।૧૮) તે જીવમાત્રના સામાન્ય આશ્રય હોવાનું મનાયેલ છે૮।।-૧૩

("આસુરી સૃષ્ટિ તો બહુ આગ્રહી હોય છે, તેથી તેના ઉપર ભગવાન્ દયા કરતા નથી. દૈવી સૃષ્ટિને ભગવાન્‌ની દયા થવાની ઈચ્છા રહે છે. તેમને પણ જો સમયની રાહ જોવી પડે તો પછી ભગવાન્ કલિના દોષ દૂર કરે છે એમ કહેવું નિરર્થક જ છે" એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે આ રાહ જોવાનું જે કહ્યું) તે ચિન્હરૂપ છે. જ્યારે ભગવાન્ તેમની પૂજા વગેરેથી અથવા તેમણે કરેલાં પોતાનાં નામનાં શ્રવણ તથા કીર્તન થી પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે તે પોતાના દર્શન કરાવે છે. તેમ થાય, ત્યારે તે સમ્પૂર્ણ પ્રકારથી આશ્રય થવાના તેમાં સંશય નથી
૧૪-૧૪।।

("એમ હોય તો તેમ કરવામાં ભગવાન્ વિલંબ શા માટે કરે છે?" એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે) વિલંબ થવાનું કારણ અહઙ્કાર છે, અને તે દૂર થાય તે માટે દોષોનું વર્ણન કરેલું છે (અ.૩।૩૦-૩૪). તે દોષો ભગવાન્‌નાં પૂજન તથા નામનાં શ્રવણ તથા કીર્તન થી દૂર થાય છે, તેથી ત્યાર પછી તે કીર્તનના ગુણો કહેલ છે (શ્લો.૪૫-૫૨). એવી રીતે પહેલા ત્રણ અધ્યાયોથી (સર્ગથી આરમ્ભી મુક્તિ સુધીની) નવ લીલાઓની શુદ્ધિ અથવા તારવેલા સારરૂપ સ્વરૂપવાળા આશ્રયનું લક્ષણ કહ્યું. (જો શ્રીભાગવતમાં વર્ણન કર્યું તેવી નવે લીલાઓ બરાબર જાણવામાં આવે, તો પુરુષ સર્વ તજી સમ્પૂર્ણ રીતે ભગવાન્‌નો જ આશ્રય કરે. તેથી નવે લીલાઓનો તારવેલો સાર તે લીલાઓ કરનાર ભગવાન્‌નું મુખ્ય સ્વરૂપ જણાવનારો છે), અને તે સ્વરૂપવાળા હરિ આશ્રય છે. મુક્ત જીવોના પણ તે આશ્રય છે, તેથી એવી રીતે વર્ણન કરેલું છે
૧૪।।-૧૬।।

પ્રકરણ ૨. અધ્યાય ૪-૫-૬।।ઃ

હવે ભગવાન્ જગત્‌ના આશ્રય છે, એવા બીજા પ્રકારનો આશ્રય કહે છે. જેમ ઘડો વગેરે પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે અને પૃથ્વીમાં તેમનો લય થાય છે, તેથી પૃથ્વી ઘડા વગેરેનો આશ્રય છે, તેમ જેમાંથી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે અને જેમાં તેનો લય પણ થાય છે તે સર્વ જગત્‌નો આશ્રય છે. ઘડાનું પહેલાંનું સ્વરૂપ કુંભારે ચાક ઉપર ચડાવી ફેરવાતો માટીનો પિંડો છે, તેનાથી પણ પહેલાંનું તેનું રૂપ માટી છે, અને તેનો આશ્રય પૃથ્વી છે, તેવી રીતે જગત્‌નું ઉપાદાન-કારણ પ્રકૃતિ અથવા કાલ છે, તેનું પણ પહેલાનું સ્વરૂપ અક્ષર છે, અને તેનો પણ આશ્રય ભગવાન્ છે. તે જગત્‌ના આશ્રય જગત્‌ની બહાર જણાતા નથી, તેમ જગત્‌ની અંદર પણ જણાતા નથી. તેમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. તેમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સંસારમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી પુરુષને ફલ(મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે ચાર પ્રકારના પ્રલયનું વર્ણન ચોથા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં "યુગ-યુગના ધર્મો વગેરે કહો" ૧૨।૩।૧૭, એવો પ્રશ્ન પરીક્ષિતે કર્યો. તેનો ઉત્તર આપવો જોઈએ. યુગનું સ્વરૂપ તે અધ્યાયમાં ૧૮ થી ૪૪ સુધીના શ્લોકોમાં કહ્યું. કાલની ગતિ અને યુગનાં પરિમાણ ત્રીજા સ્કન્ધમાં દર્શાવ્યા છે એમ અ.૪।૧ માં કહ્યું. પછી ૨ થી ૪ એ ત્રણ શ્લોકોમાં કલ્પ તથા લય ના સ્વરૂપ અને પ્રમાણ કહ્યાં. એ રીતે ઉત્તર પૂરો થયો. આ નૈમિત્તિક પ્રલય થયો. ત્યાર પછી ૫ થી ૨૨ સુધીના શ્લોકોથી પ્રાકૃતિક પ્રલય કહ્યો, ૨૩ થી ૩૪ સુધીના શ્લોકોથી આત્યંતિક પ્રલય કહ્યો અને ૩૫ થી ૩૭ સુધીના શ્લોકોથી નિત્ય પ્રલય કહેલ છે. આ વર્ણન, ઉપર; બીજા સ્કન્ધથી આરમ્ભી કહેલી સૃષ્ટિના જ સમ્બન્ધમાં કરેલું છે, અને તેનાથી ભગવાન્‌ની ક્રિયાશક્તિ જણાવેલી છે.

આ ચાર પૈકી નિત્ય પ્રલય જુદા-જુદા સમયે થતી જુદી-જુદી અવસ્થાથી થાય છે એ સ્પષ્ટ જ છે. નૈમિત્તિક અને પ્રાકૃતિક પ્રલયો; કાર્યો પોત-પોતાનાં કારણોમાં પ્રવેશ કરવાથી થાય છે અને આત્યન્તિક પ્રલયમાં તો સુવર્ણ (અને તેના

બનેલા અલઙ્કારો)ના દૃષ્ટાન્તથી ભેદનો નાશ કરનાર અચ્યુત આત્માનો અનુભવ રહે છે એમ કહેલું છે. તેથી આ પ્રલયોથી પદાર્થોનું જુદું રૂપ કરાવનારી કાલની ચેષ્ટારૂપ ભગવાન્‌ની ક્રિયાશક્તિ હોવાનું જણાવેલ છે. તેથી જ અધ્યાયના અન્તે ''કાલની ગતિ આવી છે'' શ્લો.૩૮, ''ભગવાન્‌ની લીલાની કથાઓ તને કહી'' શ્લો.૩૯ એમ કહેલું છે૧૬।।-૧૯।।

આ પ્રકરણના બીજા એટલે પાંચમા અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ની જ્ઞાનશક્તિ વર્ણવેલી છે. (બ્રહ્મસ્વરૂપ શુક પોતે અહીં શ્રીભાગવતમાં ભગવાન્ હરિનું વારંવાર વર્ણન કરાવામાં આવ્યું છે, શ્લો.૧. એ વાતનું સ્મરણ કરાવી પછી અભેદનો બોધ કરાવનારા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે. તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ની જ્ઞાનશક્તિનું વર્ણન કરેલું છે.

''આશ્રયનું નિરૂપણ કરતાં જ્ઞાનશક્તિનું વર્ણન કરવાનું શું પ્રયોજન?'' એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે) આ વૈદિક આશ્રય છે. (''બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે'' વગેરે શ્રુતિ ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ કરવાનું સાધન જ્ઞાન જ હોવાનું કહે છે, અને ૧૧।૪।૪ પ્રમાણે ભગવાન્ આપે ત્યારે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. તેથી આત્યન્તિક પ્રાપ્તિ થાય તે માટે આ કહેલ છે. ''ત્યારે આનાથી જ કાર્ય પતતું હોવાથી પહેલાના આશ્રય કહેવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે) પહેલો આશ્રય કહ્યો તે તાન્ત્રિક છે. ૧૧।૨૭।૨૬ માં ભગવાને વૈદિક અને તાન્ત્રિક ઉભય પ્રકારે તેમની સેવા કરવાથી તેમની પ્રાપ્તિ થતી હોવાનું કહેલ હોવાથી બહારના અને અંદરના ભેદથી બન્ને પ્રકારે આશ્રયમાં પરીક્ષિત રાજા દૃઢ થાય, તેથી તે કહેલ છે. તેથી રાજાએ પહેલાં વાણી પહેલામાં (એટલે ભગવાન્‌ની ક્રિયાશકિતરૂપ આશ્રયમાં) યોજી (અ.૬।૬), પોતાનું અભય ભગવાન્‌માં સ્થાપન કર્યું (શ્લો.૯) અને ફલ(મુક્તિ) પ્રાપ્ત કર્યું (શ્લો.૧૫)૧૯।।-૨૧।।

સાધનરૂપ અને ફલરૂપ એમ આશ્રય બે પ્રકારનો છે. ''નારાયણની ભુજાઓનો આશ્રય કરનારાઓએ તમે અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું'' એ વાક્યમાં 'આશ્રય'નો અર્થ સાધન થાય છે. અહીં રાજાને ફલરૂપ આશ્રય પ્રાપ્ત થયો. વળી (જ્ઞાનરૂપ) સાધન વૈદિક અને તાન્ત્રિક એવા ભેદથી બે પ્રકારનું છે. તેથી આ પ્રકરણમાં ભગવાન્‌ની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એ બે સાધનરૂપ આશ્રય અને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતને પ્રાપ્ત થયેલ ફલરૂપ આશ્રય એમ વસ્તુતઃ ત્રણ કહેલાં છે૨૧।।-૨૨।।

પ્રકરણ ૩. અધ્યાય ૫।।-૭:

હવે ત્રણ પ્રકારના આશ્રયો બાકી રહ્યા, તે આ સ્કન્ધના છેલ્લા સાડાસાત અધ્યાયોથી કહેલા છે. (પહેલા બે આશ્રય સાડાપાંચ અધ્યાયોથી કહ્યા, અને આ ત્રીજો આશ્રય દોઢ અધ્યાયથી કહેવાશે). આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એવા (પદાર્થના) ત્રણ સ્વરૂપો જે જાણે તે ભગવાન્‌નો આશ્રય થાય તે માટે સાધન કરવાનો ઉદ્યમ કરે, (વેદવાક્યોનો અન્વય કરવાના અધિકરણમાં કહેલી રીત પ્રમાણે પરમાત્માની ધર્મરૂપ ભક્તિ પ્રકટ થવાથી તે મુખ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શ્રવણ વગેરે ગુણથી પર સાધનો કરવાનો ઉદ્યમ કરે, તે પ્રયોજનથી જ આ વિભૂતિરૂપ આશ્રય કહેલો છે. આવી સ્થિતિ સર્વ મુક્ત જીવોને પ્રાપ્ત થતી નથી, પરન્તુ બ્ર.સૂ. ૩।૩।૩૩માં કહેલા ઉપસદ્‌ના ધોરણે ભગવાન્ જેમને તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવા ઇચ્છે તેમને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫।૬।૧૮માં પણ તેજ અર્થ જણાવે છે. તેથી આ આશ્રય કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે આ આશ્રય પ્રાપ્ત કરનાર; ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનાં, ગુણથી પર શ્રવણ વગેરે સાધનો કરવાનો ઉદ્યમ કરે). ભગવાન્ સર્વની અંદર રહેલા છે તેવું તેને જ્ઞાન થવાનો પ્રકાર તો પહેલાં (આત્યંતિક લયનું સ્વરૂપ કહેતાં ચોથા અધ્યાયમાં) જ કહેલ છે૨૨।।-૨૪

જેના ઉપર ભગવાન્‌ની કૃપા હોય તેવા જ્ઞાનમાર્ગવાળાનું જ આ સાધન છે એમ આ દોઢ અધ્યાયના અર્થથી જણાય છે. વેદોથી જ સર્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે આ દોઢ (૫।।-૭) અધ્યાયોથી કહેલું છે. (આ છઠ્ઠા અધ્યાયના આરમ્ભમાં રાજાનો વૃતાન્ત તેને બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એમ જણાવવા ૧-૨૭ શ્લોકોથી કહેલ છે. પછી શૌનકને બોધ કરવા

આત્મપદનું નિરૂપણ કરેલું છે, શ્લો.૩૦।૩૩. પછી પોતાનો શ્રવણ કરાવવાનો અધિકાર જણાવવા આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું સાધન કહેલું છે, શ્લો.૩૪. એ રીતે છઠ્ઠો અર્ધ અધ્યાય આ ત્રીજા પ્રકરણનો જ ભાગ છે.

ત્યાર પછી શૌનક પ્રશ્ન કરે છે, શ્લો.૩૬, ત્યાંથી આરમ્ભી દોઢ અધ્યાયથી એટલે સાતમો અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી વેદની શાખાઓ કહેલી છે. પુરાણ પણ વેદરૂપ હોવાથી સાતમા અધ્યાયના અન્તે પુરાણોની શાખાઓ થયાની પણ કથા કહેલી છે. તે પહેલા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઋગ્વેદની શાખાઓ કહી છે, શ્લો.૫૪-૫૯. પછી ૬૦મા શ્લોકમાં તેનું શ્રવણ કરવાનું ફલ કહેલું છે. તે ફલ યજુર્વેદ અને સામવેદ ની શાખાઓના વિસ્તારનું શ્રવણ કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તે પણ વેદો જ છે. તેથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વેદો અને બાકીનો એક અથર્વવેદ એવા વિભાગથી વેદોનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણની શાખાઓનો વિસ્તાર શ્રવણનાં ફલ સાથે કહેલ છે. ઋગ્વેદની શાખાઓનો વિસ્તાર કહીને ફળ શ્લો.૬૦માં કહ્યું, તે જેમ ઉંબરા ઉપર રાખેલ દીવો અંદરના અને બહારના એમ બન્ને ઓરડાઓને પ્રકાશ આપે છે તેમ પહેલાં કહેલ ઋગ્વેદની શાખાઓના અને પછીથી કહેલ યજુર્વેદ અને સામવેદ ની શાખાઓના વિસ્તારના શ્રવણને લાગુ પડે છે. પછી અથર્વવેદ બાકી રહ્યો, તેનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયથી કરેલ છે. એવી રીતે પહેલા સાત અધ્યાયોથી ત્રણ પ્રકારના આશ્રયનું નિરૂપણ કર્યુંર૫-ર૬

પ્રકરણ ૪. અધ્યાય ૮-૧૦:

આઠમા અધ્યાયથી આરમ્ભી બાકીના બે પ્રકારના આશ્રય ત્રણ-ત્રણ અધ્યાયોથી કહેલા છે, કારણકે ભક્તિમાર્ગ અને શ્રીભાગવત બન્ને આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એવા ભેદથી ત્રણ-ત્રણ પ્રકારના છે.

ત્રણે પ્રકારની હરિની ભક્તિ માર્કણ્ડેયમાં દઢ થઈ રહેલ હોવાનું આ પ્રકરણમાં જણાવેલ છે ૧.કર્મમાર્ગને અનુસરનારી ઘણી સ્થિર થયેલી ભક્તિ માર્કણ્ડેયને પ્રાપ્ત થયાનું અધ્યાય આઠમામાં કહેલું છે (શ્લો.૬-૩૧). (શ્લો.૯-૧૧ થી જણાય છે કે આ કર્મ અથવા ઉપાસનામાર્ગને અનુસરનારી ભક્તિ હતી. ભગવાને તપ કરવાની આજ્ઞાઓ કરેલી છે, તે) ભગવાન્‌ની આજ્ઞા પ્રમાણે માર્કણ્ડેયે આચરણ કરેલું હોવાથી ભગવાને પોતે પ્રસન્ન થઈ તેમની પાસે પધારી તેમને દર્શન દીધાં (શ્લો.૩૨)૨૭-૨૮।।

પછી નવમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ માર્કણ્ડેયને વર માગવા કહે છે, (શ્લો.૩). માર્કણ્ડેય ભગવાન્‌ની માયાનો વૈભવ જોવાની પોતાની ઈચ્છા જણાવી, શ્લો.૬, ભગવાને તે વર તેમને આપ્યો, શ્લો.૭, આ માયાનો વૈભવ જોવાના વરને લીધે ચિન્તન થઈ ન શકે તેવી અનન્ત શક્તિઓવાળા ભગવાન્ હરિ (માર્કણ્ડેયને અમૃત જેવા મન્દહાસ્યવાળી દષ્ટિથી) જોશે, (શ્લો.૧૦-૩૧). (ભગવાને માર્કણ્ડેયને કૃપા કરીને એ રીતે દર્શન કરાવ્યા, પરન્તુ) ભક્તિથી માર્કણ્ડેય તેમને પ્રાપ્ત કર્યા ન હતા, તેથી (જેવા માર્કણ્ડેય તેમને ભેટવા જવા લાગ્યા કે તરત જ) ભગવાન્ (તે માયામાં જ) અન્તર્ધાન થયા, શ્લો.૩૩. આ બીજો જ્ઞાનમાર્ગને અનુસરનારી ભક્તિનો દુઃખથી આચરી શકાય તેવો માર્ગ (આ નવમા અધ્યાયમાં) કહ્યો ૨૮।।-૩૦।।

દશમા અધ્યાયમાં ત્રીજા પ્રકારનો ભક્તિમાર્ગ કહેલો છે. ભક્તિમાર્ગમાં જે અધિકારવાળા ભક્ત હોય, તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરીને જો ભક્ત સર્વ જાણનાર, ભગવાન્‌ને અનુકૂલ થાય, તો તે ત્રીજા પ્રકારનો ભક્તિમાર્ગ છે, (''આ અધ્યાયમાં માર્કણ્ડેયને શિવનાં દર્શન થયાં અને તેમની સાથે સંવાદ થયો એમ કહેવાનું શું પ્રયોજન?'' એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે) મહાદેવ ભગવાન્‌ની ભક્તિવાળા (ભક્ત) હોઈ ભક્તિ દાન કરી શકે, તેથી તે વૃત્તાન્ત કહેલો છે (શ્લો.૩૪ તથા ૩૯). ભક્તને જેટલું દુઃખ થાય, તે માયા છે એમ પણ અહીં (અ.૧૦।૪૦-૪૧ થી) જણાવેલું છે. ભગવાન્‌નાં માહાત્મ્યને પ્રાપ્ત કરી તેમને શરણ જવું, સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ હોવો, ભક્તોનું માહાત્મ્ય જાણી તેમના પ્રતિ ભક્તિ રાખવી, અને એકાન્તમાં ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરતાં ફર્યા કરવું; એવી આ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તિની સ્થિરતા ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે કહેલી છે.

(આશ્રયરૂપ ભક્તિ તો આ ત્રણ પ્રકારથી જુદી સ્વતન્ત્ર ભક્તિરૂપ છે. તેવી ભક્તિ જેનામાં હોય તે જ ભક્તિમાર્ગના આ ત્રણ ભેદ જાણે છે, એવો આશય) આ ચોથા પ્રકારનો આશ્રય હોવાનું આચાર્યશ્રીએ કહેલ છે. (માર્કણ્ડેય જેવી દશા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો કરવામાં ભગવાન્ અનુકૂલ થાય તે ચોથા પ્રકારના આશ્રયરૂપ છે)૩૦।।-૩૩।।

પ્રકરણ ૫. અધ્યાય ૧૧-૧૩:

શ્રીમદ્ભાગવત છેલ્લા અથવા પાંચમા પ્રકારના આશ્રયરૂપ છે. તેમાં સૂર્યથી કાલનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, કાલ પ્રમાણે ભગવાન્ના પુરુષ સ્વરૂપનું આરાધન કરવાનું છે અને તે આરાધન કરતાં શ્રીભાગવતમાં કહેલી યોગ્ય કથાઓ યોજવાની છે. આ આધિદૈવિક સ્વરૂપ કહેલું છે. (સૂર્યના સમ્બન્ધવાળા કાલને અનુસરી પુરુષસ્વરૂપનું આરાધન કરતાં શ્રીભાગવતમાં કહેલી કથાઓને યોજવી, એ આ પાંચમા આશ્રય શ્રીભાગવતનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે. તેના બે અઙ્ગો પુરુષનું આરાધન અને સૂર્યના સમ્બન્ધવાળો કાલ અગિયારમા અધ્યાયમાં કહેલા છે, પુરુષનું આરાધન પણ આ આશ્રયનું અઙ્ગ છે. અઙ્ગી આશ્રય સમ્બન્ધી પ્રશ્ન તો પહેલા શ્લોકમાં કરેલ છે. સર્વ (ભાગવત)નાં શ્રવણનાં અઙ્ગો પૂછીએ છીએ એવો અર્થ એ શ્લોકોમાંથી નીકળે છે. જો પુરુષનું આરાધન જ મુખ્ય હોત, તો આ અધ્યાય શ્રીભાગવતના આરમ્ભમાં જ કહ્યો હોત૩૩।-૩૫

બારમા અધ્યાયમાં આ આશ્રયનું બીજું આધિભૌતિક સ્વરૂપ કહેલું છે. આ અધ્યાયમાં જે કથાઓ કહી છે તે બધી શ્રીભાગવતનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ કહેવાય છે. લોકો જે પ્રકારે શ્રીભાગવતનાં શ્રવણની પ્રવૃત્તિ કરે અને પરસ્પર તે એક-બીજાને કહે તે માટે આ કથાઓ કહેલી છે. તેમ કરવાથી આ આધિભૌતિક સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે૩૬

તેરમા અધ્યાયમાં આ આશ્રયનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ કહેલું છે. છતાં પણ આ અધ્યાયમાં શ્રીભાગવતનાં દાનનું ફલ શ્લો.૧૩, પાઠનું માહાત્મ્ય શ્લો.૧૬, વગેરે કહેલ હોવાથી ફલ ઇચ્છનારા હલકા અધિકારીઓ માટે કહેલ છે. જો માત્ર શ્રીભાગવતનો જ આશ્રય કરવામાં આવે તો તે ગઙ્ગાની પેઠે, હરિની પેઠે અને શઙ્કરની પેઠે ફલ આપે છે. (ગઙ્ગાની પેઠે તે શુદ્ધિ કરાવે છે, હરિની પેઠે સાયુજ્યમુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને શઙ્કરની પેઠે ભક્તિ આપે છે. આ દૃષ્ટાન્તરૂપે શ્લો.૧૬માં જણાવેલું છે.) વળી શ્રીભાગવત પોતે જ મુક્તિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે, કારણ કે સર્વ મોક્ષનાં સાધનો આ ગ્રન્થમાં કહેલાં છે, શ્લો.૧૮. તેથી આશ્રયના આ પ્રકારનું વિવરણ (૧।૧૮।૫ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે. શ્રીભાગવત આશ્રયરૂપ અને સર્વ વેદાન્તના સારરૂપ હોઈ તે જાણનારમાં ઘણો જ આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે, આ શ્લો.૧૫માં કહેલું છે. આવું શ્રીભાગવતનું સ્વરૂપ પોતાનો પ્રભાવ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન્ની આજ્ઞાથી આચાર્યશ્રીએ પ્રકટ કરેલું છે, એમ આચાર્યશ્રીએ તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધના પહેલા શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણના આરમ્ભના જ ત્રણ શ્લોકોથી કહેલ છે)
।।૩૭-૩૮।।

શ્રીમદ્ભાગવતં સમસ્તનિગમન્યાયૈકતત્ત્વાત્મકમ્
નાનાભ્રાન્તિતમઃકપાટપિહિતં સન્તુષ્ટયે સર્વથા।।
નાભૂદ્ ઇત્યવગત્ય નિશ્ચિતપદૈઃ ઉદ્દીપ્તદીપાકૃતિં
શ્રીમદ્ભાગવતપ્રદીપમધુના ચક્રે મુદા વલ્લભઃ।।

સર્વ વેદ અને ન્યાય ના અતુલ તત્ત્વરૂપ શ્રીમદ્ભાગવત જાત-જાતની ભ્રાંતિરૂપ અજ્ઞાન (અન્ધકાર)ના દ્વારમાં ઢંકાયેલ હોઈ સમ્પૂર્ણ રીતે સન્તોષ આપી શકાતું નથી, એમ જાણી શ્રીવલ્લભે નિશ્ચિત શબ્દોથી ઘણા પ્રકાશતા દીપકની આકૃતિવાળો શ્રીમદ્ભાગવતનો દીપક હમણાં આનન્દથી કરેલો છે૩૯

યથા ભાગવતસ્યાર્થો હૃદિસ્થાચ્યુત-નોદનાત્।

તથા નિરૂપિતઃ સદ્ભિઃ ક્ષમા કાર્યા મમોપરિ।।

હૃદયમાં રહેલા અચ્યુતની પ્રેરણાથી શ્રીભાગવતનો અર્થ જેવો જણાયો તેવો મે કહેલો છે. સત્પુરુષોએ મારા ઉપર ક્ષમા કરવી યોગ્ય છે૪૦

યુક્તં વા યદિ વાયુક્તં મયા યદ્યન્ નિરૂપિતમ્।
તત્સર્વં કૃષ્ણચરણે વાક્પુષ્પં વિનિવેદિતમ્।।

મેં યોગ્ય અથવા તો અયોગ્ય જે-જે કહેલું છે તે સર્વ વાણીરૂપ પુષ્પ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં સારી રીતે નિવેદન કરેલું છે૪૧